

**БОГОСЛОВЉЕ И ДУХОВНИ ЖИВОТ
КАРЛОВАЧКЕ МИТРОПОЛИЈЕ**

ГОДИНА Ћ:
КУЛТУРОЛОШКА И ОБРАЗОВНА ПРЕПЛИТАЊА
И УЗАЈАМНИ ОДНОСИ ЦРКАВА И ПОЛИТИЧКИХ ЕНТИТЕТА
ЦЕНТРАЛНЕ И ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ ОД 1690. ДО 1918. ГОДИНЕ

MONS
HAEMUS

Центар за литургијске студије

Centre for Liturgical Studies
MONS HAEMUS

Центар за литургијске студије
МОНС ХЕМУС

и

ИНСТИТУТ ЗА ЛИТУРГИКУ И ЦРКВЕНУ УМЕТНОСТ
Православног богословског факултета
Универзитета у Београду

БОГОСЛОВЉЕ И ДУХОВНИ ЖИВОТ КАРЛОВАЧКЕ МИТРОПОЛИЈЕ

Година $\overline{\text{Б}}$:

*КУЛТУРОЛОШКА И ОБРАЗОВНА ПРЕПЛИТАЊА
И УЗАЈАМНИ ОДНОСИ ЦРКАВА И ПОЛИТИЧКИХ ЕНТИТЕТА
ЦЕНТРАЛНЕ И ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ ОД 1690. ДО 1918. ГОДИНЕ*

у оквиру Пројекта КАС-а:

**Теологија и модерно друштво: о неопходности међурелигијског дијалога
и Пројектне теме Матице српске: Богословље и духовни живот Карловачке
митрополије – од краја XVII до почетка XX века**

уредник: др Владимир Вукашиновић

припрема и штампа: ИНТЕРКЛИМА-ГРАФИКА, Врњци

тираж: 300 примерака

НАУЧНИ СКУП СЕ ОДВИЈАО ПОД ПОКРОВИТЕЉСТВОМ
ПРАВОСЛАВНЕ ЕПАРХИЈЕ БАЧКЕ

ФОНДАЦИЈЕ КОНРАД АДЕНАУЕР

Konrad
Adenauer
Stiftung

БОГОСЛОВЉЕ И ДУХОВНИ ЖИВОТ КАРЛОВАЧКЕ МИТРОПОЛИЈЕ

Година Ћ:

КУЛТУРОЛОШКА И ОБРАЗОВНА ПРЕПЛИТАЊА И
УЗАЈАМНИ ОДНОСИ ЦРКАВА И ПОЛИТИЧКИХ ЕНТИТЕТА
ЦЕНТРАЛНЕ И ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ
Од 1690. ДО 1918. ГОДИНЕ

Зборник радова са научној скупи

Београд – Нови Сад, 17-18. децембар 2018.

Београд
2019.

САДРЖАЈ

Програм конференције	6
Владимир Вукашиновић	
<i>Уводна реч</i>	9
Владислав Пузовић	
<i>Дореволюционе руске духовне академије као средишњи бојословској образовања Срба</i>	11
Слободан Јаковљевић	
<i>Школа Киријана Рачанина у Сенијандреји као пример српско-руских бојослужбених ирејлишња</i>	22
Зоран Деврња	
<i>Ујицај канонске и иасијирске делатности Епископа далматинској Никодима Милаша на иолијички и културни иоложај српској народа у Аусиро-Угарској крајем XIX и иочетком XX века</i>	35
Goranka Šutalo	
<i>Kulturološka preplitanja i međusobni odnosi katoličkih i pravoslavnih kršćana u vjerskopolemičkim dijelovima katekizama i molitvenika Antuna Kanižlića</i>	47
Владимир Симић · Мирослава Костић	
<i>Захарија Орфелин као слободни мислилац: ипросветишњелске реформе и кријшка епископална 70-иш иодина 18. века у Карловачкој митрополији</i> .	72
Богдан Ђаковић	
<i>Сусрет идеја зајадној ипросветишњелства и иравославне духовности на илу Карловачке митрополије у XVIII веку: од иеологије до музике</i> . . .	90
Игор Борозан	
<i>Алејорија сјасања и иредстава Свети Никола сјасава бродоломнике Уроша Пређића</i>	97
Петар Николић	
<i>Дојринос бојословских школа Карловачке митрополије развоју науке о бојослужењу</i>	114
Жарко Војновић	
<i>Ујицај Никонових и Пејрових реформи на иијање књије у Карловачкој митрополији XVIII века</i>	131
Ана Радаковић	
<i>Књије за народ – ипросветишњелство у служби очувања иденитишета</i> . .	146
Зоран Ранковић	
<i>О црквенословенској ортоесији у Срба</i>	154
Ана Рашковић	
<i>Свети Арсеније у руским бојослужбеним рукописима XV-XIX века</i>	163
Анђела Гавриловић	
<i>Надбедреник Пајријарха Арсенија III Чарнојевића на иориреју</i>	178
Никола Лукић · Предраг Петровић	
<i>Бојослужбени живои и дисциплина у манастирима Карловачке митрополије</i>	189
Владимир Антић	
<i>Културолошке иарадије у развоју српској црквеној иојања на размеју XVIII и XIX века</i>	205

ПРОГРАМ КОНФЕРЕНЦИЈЕ

Београд, 17. децембар 2018. године

Свечана сала Цркве Ружице, Калемегдан

- 17.00-17.15: Отварање скупа:
Поздравна реч представника МОХ-а
Поздравна реч представника КАС-а
- 17.15-18.00: **Франо Прцела**, *Црквени редови прва мјеста (високог) образовања и културе. С њоседним осврћом на доминикански Ред.*
- 18.00-18.45: **Владимир Вукашиновић**, *Културно-просветни ујицаји зајадног и источног европског школства на формирање српске црквене интелегенције у XVIII веку*
- 18.45-19.15: Дискусија

Нови Сад, 18. децембар 2018. године

Матица Српска

- 9.00-9.15: **Мирослава Костић-Владимир Симић**, *Захарије Орфелин као слободни мислилац: просветителство, реформе и критика епископата 70 њих година XVIII века у Карловачкој митрополији.*
- 9.15-9.30: **Владислав Пузовић**, *Дореволюционе руске духовне академије као средишта догословског образовања Срба.*
- 9.30-9.45: **Слободан Јаковљевић**, *Школа Киријана Рачанина у Сентандреји као пример руско-српских догослужбених преулићања.*
- 9.45-10.00: **Зоран Деврња**, *Рефлексије канонске и епископске делатности епископа даламатинског Никодима Милаша на политички и културни положај српског народа у Аустро-угарској крајем XIX и почетком XX века.*
- 10.00-10.15: **Горанка Шутало**, *Културолошка преулићања и међусобни односи католичких и православних крићана у вјерскополемичким дијеловима каткекизама и молитвеника Анђуна Канижлића.*
- 10.15-10.30: **Богдан Ђаковић**, *Сусрећ идеја зајадног просветителства и православне духовности на путу Карловачке митрополије у XVIII веку: од теологије до музике.*

- 10.30-10.45: **Игор Борозан**, *Алејорија сјасења и ѡредсјава Свећи Никола сјашава морнаре Уроша Предића.*
- 10.45-11.00: **Петар Николић**, *Дојринос дојословских школа Карловачке Мијројолије развоју науке о дојослужењу.*
- 11.00-11.15: **Дискусија**
- 11.15-11.30: **Пауза**
- 11.30-11.45: **Жарко Војновић**, *Ућицај Никонових и Пејрових реформи на ћићање књије у Карловачкој мијројолији XVIII века.*
- 11.45-12.00: **Ана Радаковић**, *Књије за народ-ћросвећићельсјтво у служди очувања идентићићейша.*
- 12.00-12.15: **Србољуб Убипариповић**, *Лићурћолошка и образовна ћрејлићања и узајамни ућицаји Васельенске Паћријаршије и Карловачке мијројолије: Ејиској дудимски Дионисије Појовић (1791-1828).*
- 12.15-12.30: **Зоран Ранковић**, *О црквенословенској орћоеији у Срба.*
- 12.30-12.45: **Драган Ашковић**, *Карловачко црквено ћојање од усмене до школске ћраксе.*
- 12.45-13.00: **Ана Рашковић**, *Свећи Арсеније у руским дојослужбеним рукоћисима 15.-19. века.*
- 13.00-13.15: **Анђела Гавриловић**, *Надбедреник ћаћријарха Арсенија III Чарнојевића на ћорћрећу овој ћаћријарха од Јова Василијевича-ћејов смисао и украс.*
- 13.15-13.30: **Никола Лукић**, **Предраг Петровић**, *Бојослужбени живоић и дисцићлина у манасћирима Карловачке мијројолије.*
- 13.30-13.45: **Драган Каран**, *Пасћирски значај Каћихизиса Јована Рајића у Карловачкој мијројолији.*
- 13.45-14.00: **Владимир Антић**, *Ућицај ћромена кулћуролошких ћарадићи на развој срћској црквеној ћојања на размећу XVIII и XIX века.*
- 14.00-14.30: **Дискусија и затварање скупа.**

УВОДНА РЕЧ

17. и 18. децембра, протекле, 2018. године се, у Београду и Новом Саду, у оквиру Пројекта **Фондације Конрад Аденауер**: *Теологија и модерно друштво: о неопходности међурелигијској дијалога* и Пројектне теме **Магице српске**: *Богословље и духовни животи Карловачке митрополије – од краја XVII до почетка XX века*, одржао научни скуп под називом: *Културолошка и образовна интеракција и узајамни односи Црква и политичких институција Централне и Југоисточне Европе од 1690 до 1918 године*.

Скуп су организовали **Центар за литургијске студије Монс хемус** и **Институт за литургику и црквену уметност** Православног богословског факултета универзитета у Београду.

Учесници овога скупа долазе из различитих средина (Београд, Нови Сад, Загреб, Чачак, Сремски Карловци), конфесионално су (припадници Православне и Римокатоличке Цркве) и генерацијски (од истраживача који започињу своју научну каријеру до оних који су већ годинама па и деценијама присутни у научном свету) разнородни.

Захваљујући томе они на основну тему научног скупа гледају, што је природно, из различитих углова, бивајући кадри да њу баце више светла него што би то било могуће у неком монохроматском сазиву.

Резултати њихових истраживања налазе се на страницама овог Зборника и очекују процену и мишљење заинтересоване научне јавности.

Још једном се најтоплије захваљујемо Епископу бачком др Иринеју Буловићу и Фондацији Конрад Аденауер који су помогли и омогућили да се овај скуп у потпуности и до краја реализује.

У Земуну 1. септембра 2019. године

проф. др *Владимир Вукашиновић*
протопрезвитер-ставрофор

АНЂЕЛА ГАВРИЛОВИЋ

НАДБЕДРЕНИК ПАТРИЈАРХА АРСЕНИЈА III
ЧАРНОЈЕВИЋА НА ПОРТРЕТУ ОВОГ ПАТРИЈАРХА
ОД ЈОВА ВАСИЛИЈЕВИЧА (1744) –
ЊЕГОВ СМИСАО И УКРАС¹

Айси́раки́: У овом раду се обрађује украс и смисао надбедреника као једне од архијерејских инсигнија Арсенија III Чарнојевића (1672–1708) на његовом портрету који је извео украјински сликар Јов Василијевич, а који је настао 1744. године. На надбедренику је изображен лик Исуса Христа, чији се разлози сликања и значење разматрају у раду. Износи се мишљење да Христов лик није само обичан украс архијерејских одежди овог српског патријарха, већ да он доприноси специфичној тежини значења портрета Арсенија III Чарнојевича, његовој раскошности и највишем степену репрезентативности, што је посебно од важности када се имају у виду сврха настанка и функција самог патријарховог портрета.

У раду се даје опис овог дела архијерејске одежде, разматрају се објашњења византијских писаца која се односе на његово значење, обраћа се пажња на очуване примерке надбедреника и примере који се јављају у уметности источног хришћанства, а када је реч о изображеном Христовом лику, исказује се мишљење да је Он ту приказан у складу са значењем надбедреника као „духовног мача“ – „Речи Очево“, „Логоса Божијег“ односно „мача оштрог са обе стране“ (Откр 19.15), а српски патријарх њиме означен као чувар православља, праве вере и традиција.

Украшавање надбедреника фигуралном представом односно Христовим ликом пракса је која се може пратити још од византијске уметности и уметности средњовековне Србије. Аутор се бави представама Христа изображеним на надбедреницима архијереја на територији српских и византијских земаља од средњег века до краја XVIII века,

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта Одељења за друштвене науке Матице српске *Историја Карловачке митрополије од краја 17. до краја 18. века.*

прагећи траг значења представљеног на овим архијерејским инсигнијама.

Кључне речи: Карловачка митрополија, Арсеније III Чарнојевић, надбедреник, Исус Христос, барокни портрет, православна традиција, Јов Василијевич, значење.

Увод

Патријарх Арсеније III Чарнојевић једна је од најзначајнијих личности српске историје, а његов портрет од украјинског сликара Јова Василијевича (сл. 1) убраја се међу најрепрезентативније портрете српске уметности не само на подручју Карловачке митрополије, већ и у српској уметности XVIII века и новог доба. О овом уметничком делу су писали Олга Микић, Мирослав Тимотијевић, Бранислав Тодић, Владимир Симић, Катарина Васић и Ана Костић Ђекић.² Разматрање тог портрета је важно из више разлога: не само што је реч о једном од најрепрезентативнијих дела и портрета уметности тог доба из важне целине настале на подручју Карловачке митрополије, које илуструје важну личност српске историје, већ он није у потпуности истражен. Уједно, реч је о портрету које у себи обједињује барокни и православни наратив, а којег је патријарх Арсеније IV Шакабента наручио свом придворском сликару за своју дворску резиденцију. Наручивањем портрета свог претходника на трону српских патријараха и његовим постављањем у јавни простор свог двора, Арсеније IV Шакабента је истицао своје достојанство и легитимитет српског патријарха.³ Историја самосталног репрезентативног портрета у српској уметности XVIII века у своме зачетку је историја портрета највиших архијереја Српске цркве, а на њеном челу, као први познати пример те уметничке форме стоји овај портрет патријарха Арсенија III Чарнојевића.⁴ Јов Василијевич, један од најзначајних барокних сликара на подручју Карловачке митрополије, насликао је

² Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, Нови Сад 1978, 95–96; М. Тимотијевић, *Портрети архијереја у новијој српској уметности*, у: Д. Медаковић (ур.), *Западноевропски барок и византијски свет*, Београд 1991, 160–164; Исти, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996, 79, 264–265, сл. 4; О. Микић, *Портрети Срба XVIII века*, Нови Сад 2003, 205 (са старијом литературом); Б. Тодић, *Јов Василијевич у Карловцима 1743–1744*, Зборник Народног музеја 18/2 (2007) 181–186; В. Симић, *За љубав оцаџбине. Патриоше и патриоизам у српској култури XVIII века у Хабзбуршкој монархији*, Нови Сад 2012, 188; Б. Тодић, *Српски сликари од XIV до XVIII века, I*, Петроварадин – Нови Сад 2013, 247–250; К. Васић, *Портрети српских архијереја у Карловачкој митрополији (1690–1790)*, Београд 2013, 56–58; А. Костић Ђекић, *Портрети патријарха Арсенија III Чарнојевића*, у: М. Марковић, Д. Војводић (ур.), *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији. Идентитет, значај, угроженост*, Београд 2017, 454–455.

³ Костић Ђекић, *Портрети патријарха Арсенија III Чарнојевића*, 454.

⁴ Васић, *Портрети српских архијереја*, 20–22.

портрет Арсенија III Чарнојевића у складу са барокним концептом репрезентативних портрета. Уз све наведено, ово уметничко дело сведочи о истрајавању сликања тема и мотива присутних у православној уметности и њеној дуговекој традицији.

Портрет Арсенија III Чарнојевића од Јова Василијевича

Благодарећи сачуваном натпису на дну слике испод портрета сазнајемо о личности патријарха српског Арсенија III Чарнојевића (1672–1706) који је у натпису означен на идентичан начин као и на отрогонском портрету – као „Арсеније Чарнојевић по Божијој милости православни архиепископ пећки и патријарх свих Срба и Бугара, и целог Илирика“ [Арсеніи чер(ноє)внѣ бѣжїею мѣстїею православыни архїєпискѣпѣ пекскїи]: в сєхѣх сєрбєхѣх н болгарєхѣх, н всегєх мѣурїка патрїархѣх].⁵ Из натписа дознајемо и два кључна податка из живота патријарха Арсенија III, будући да се у њему наводи да је „на позив римског цара Леополда оставио свој пећки трон који је држао 35 година и преселио се овамо у царске области“ [нже на позванїе римскагєх цєсара лєополда ѡставнѣх скєн пекскїи]: єгоже 35 лѣтѣх // добрѣх содержалѣх]: прѣстолѣх на снѣх странахѣх во ѡбластї цєсарскєх всєлнлєх.],⁶ као и да је „након 73 година свог живота отишао Господу 28. октобра 1706. године у аустријским Бечу оставивши славном свом и православном роду српском слободи и привилегије достојне успомене које је великим својим и изванредним трудом испосредовао од царског величанства“ [н по 73 лѣтѣх жнїтїа своєго ко гѣдѣх ѡтнѣ, мѣсїа октєм(врїа)28го днє 1706го года во вїєннѣ аѡстрїнскєх ѡставнѣх же славномѣх н прѣ//ѡславномѣх родѣх сєрбєкомѣх достопамятнѣх своєоды н привилегїи нх же великнѣх скєнѣх н н блѡнарѡчнїтнѣх трѣдомѣх у цєсар(скагєх) велнчєства нсходатанствєкєх.].⁷ Натпис, уз друге податке, доноси и тачан датум настанка портрета – 3. март 1744. године, као и име наручиоца – Арсенија IV Шакабенту, а некада је носио име сликара Јова Василијевича који је портрет извео.⁸

Портрет патријарха Арсенија III Чарнојевића од Јова Василијевича имао је своја два „претходника“ односно предлошка. Први предлошак био је неочувани репрезентативни портрет патријарха Арсенија III настао око 1700. године недуго након Сеобе, а који је сâм патријарх наручио у Бечу.⁹ Други портрет, настао 1708. године на основу истог, био је уљани портрет патријарха Арсенија III намењен за архијерејски трон у српској цркви у

⁵ За натпис на портрету патријарха Арсенија III од Јова Василијевича у целости видети Тодић, *Јов Василијевич у Сремским Карловцима*, 183; за натпис уз острогонски портрет истог јерарха видети: Микић, *Порѣреѣши Срба*, 205.

⁶ Тодић, *Јов Василијевич у Сремским Карловцима*, 183.

⁷ *Истѣо*.

⁸ *Истѣо*.

⁹ Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, 95; Тимотијевић, *Порѣреѣши архијереја*, 160.

Острогону, који се тренутно налази у поседу Црквено-уметничке збирке у Сентандреји (сл. 2).¹⁰ Осим што је портрет од Јова Василијевича знатно репрезентативнији и декоративнији, на острогонском портрету је патријарх Арсеније приказан готово истоветно као на Василијевичевом портрету – одевен у црвене архијерејске одежде са архијерејском митром и жезлом.¹¹

На портрету који је извео Јов Василијевич (сл. 1), патријарх Чарнојевић је приказан фронтално у пуној, стојећој фигури као средовечан човек проседе браде која сеже до груди, са високом митром на глави одевен у раскошно украшене архијерејске одежде – стихар са епитрахилем, сакос са надбедреником и омофор. Око врата има напрсни крст са Распећем, у десној руци носи крст, а у левој архијерејско жезло. У позадини слике су приказани раван зид и два стуба у горњем делу, док је са десне стране патријарха илустрован његов грб.¹² С обзиром на чињеницу да је представљени патријарх био „*caput nationis*“, његов портрет, намењен свечаним просторијама патријаршијске резиденције, на подобје првобитног предлошка, представљао је слику институције која се велича и потврђује.¹³ Наручилац портрета, патријарх Арсеније Шакабента је и сâм уз велики труд издејствовао потврду српских привилегија од Марије Терезије. Након што је царица Марија Терезија потврдила српске привилегије 1743. године, преко Царске дворске канцеларије, Угарске дворске канцеларије и Дворског ратног савета, требало је да привилегије потврди Црквено-народни сабор, одржан 6. марта 1744. године у Патријаршијском двору у Сремским Карловцима. Управо за потребе тог сабора и непосредно пред његово одржавање, настао је овај портрет.¹⁴ Будући да се данас налази у Двору Патријаршије у Београду, у свечаним, пријемним одајама Његове светости Архиепископа Пећког, Митрополита београдско-карловачког и Патријарха српског, исти репрезентативни портрет на посебан начин и данас сведочи о великом труду и тежњама ових двају патријараха, о пресудном тренутку у историји српске цркве и чувању православне вере.

¹⁰ Микић, *Порџреџи Срба XVIII века*, 204–205; Тимотијевић, *Порџреџи архијереја*, 160–161, сл. 5; К. Вуковић, *Српска Црквеноуметничка збирка Сентандреја*, Сентандреја 2014.

¹¹ Видети претходну напомену.

¹² О значењу мотива два стуба видети Тимотијевић, *Порџреџи архијереја*, 162–163; E. Rosenthal, *Non plus Ultra, and the Columnar Device of Emperor Charles V*, *Journal of Warburg and Courtauld Institutes* 34 (1971) 202–228; за детаљ патријарховог грба видети Васић, *Порџреџи српских архијереја*, сл. стр. 16.

¹³ Тимотијевић, *Порџреџи архијереја*, 162.

¹⁴ О овоме више и о припремама патријарха Арсенија IV Шакабента за одржавање сабора опште, видети Тодић, *Јов Василијевич у Сремским Карловцима*, 185–196.

Надбедреник, његов украс и значење

Овом приликом анализираћемо репрезентативан украс патријарховог надбедреника (сл. 3), имајући у виду чињеницу да се он не слика увек или се слика само делимично видљив и без украса, а нарочито не са фигуралним украсом. Носећи специфичну тежину украшени надбедреник представља нарочит иконографски детаљ Арсенијевог портрета. Сва је прилика да се украс надбедреника у идентичном виду јавља и на надбедренику на патријарховом портрету на трону острогонске цркве (сл. 2). И као што у том случају сликање портрета на архијерејском трону прати стару средњовековну праксу, тако исто и илустровање и украшавање архијерејских одежди српског патријарха на портрету који је извео Јов Василијевич представља резултат ослањања на средњовековну традицију извођења архијерејских одежди. Као што је раније примећено, схватања епископске институције као Христовог намесништва на Земљи условила су изведбу портрета српског патријарха на острогонском трону испод фигуре Христа архијереја.¹⁵ Исти узроци условили су и нарочит вид „декорације“ надбедреника на патријарховом портрету од Василијевича.

Надбедреник српског патријарха Арсенија III Чарнојевића је (сл. 1, 3) уобичајеног ромбоидног облика са рубом опточеним бисерима. На сваком крају је по једна златна кићанка, док је централно поље надбедреника заузима лик Христа. Он је ту насликан на тамноплавој позадини како седи на облацима који формирају и Његов подножник. Одевен је у златни хитон и тамноплави химатион. Испруживши обе руке, њима чини гест благослова. Означен је сиглама као „Исус Христос“ [Ἰϥ χϣ]. Руб централног поља надбедреника у форми крста у којем је смештена Христова представа, такође је украшен бисерима, док се на сваком краку крста које формира ово поље налази по један украс у виду четири ромбоидно постављене тачке.

Манир илустровања декорисаних архијерејских надбедреника био је у византијској уметности врло ретка појава, присутна само у најраскошним и најрепрезентативнијим уметничким споменицима и делима. Надбедреник се први пут слика у писаним изворима од времена XII века.¹⁶ Он није увек илустрован као интегрални део епископских одежди, а у највећем броју случајева није био украшен никаквом фигуралном представом. У погледу приказивања надбедреника украшених одређеним видом иконичне декорације као изузетан споменик српске средњовековне уметности се истиче црква *Свeтoй Aндрeјe нa Трeсци* где су сви архијереји приказани у оквиру светилишта насликани са надбедреницима који носе

¹⁵ Тимотијевић, *Портрети архијереја*, 160.

¹⁶ J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Series graeca*, Vol. 138, 988D (даље у тексту: Migne, *Patrologia graeca* са бројем тома и стране).

одређени вид фигуралног украса (Христов лик).¹⁷ Овом споменику можемо придодати и *Марков манастир* и цркву *Свете Тројице у Ресави*, где, чини се, само по један архијереј у свакој споменичкој целини има надбедреник декорисан фигуралном представом.¹⁸ У познијем, турском, периоду, у српској уметности, овај детаљ наставља да се јавља врло ретко, али чешће у односу на период средњег века. Када је о византијској уметности реч, са аспекта приказивања надбедреника украшених фигуралном представом, особито се као један од ретких споменика истиче црква Богородице Афендико у Мистри.¹⁹ У поствизантијској уметности у ширем смислу речи је детаљ украшног надбедреника знатно присутнији него у византијској уметности. Као што то потврђује пример портрета Арсенија III Чарнојевића (али и други), он наставља да се слика и у уметности новог доба у Карловачкој митрополији, и то не само када су у питању представе светитеља, већ и историјских личности, по узору на њих.

Надбедреник као архијерејска инсигнија односно део одежди представља издужено четвороугаоно платно, које се привезује за један од четири угла за појас на десно бедро по чему је и добио назив. Њему се приписује нарочито значење, које је у контексту представе патријарха Арсенија III од важности. Владике носе ову инсигнију као подсећање на то да су примили Реч Божију. Надбедреник, наиме, симболично означава Оружије Христово, духовни мач – „Реч Божију“ (Еф. 6:17). А оружије Христово, је према цитату из Откривења „мач оштар са обе стране“ што „из уста Његових излази,“ „да њиме порази незнабошце; и Он ће их напасати палицом гвозденим, и Он гази кацу вина љутога гнева Бога Сведржитеља“ (Откр. 19:15). Како овај стих објашњава *Андреа Кесарејски* оштрим мачем са обе стране „се назива казна која ће бити послата на безбожнике и грешнике услед праведног суда и заповести коју изговоре уста Божија...Он гази кацу гнева, јер Отац никоме не суди, него је Њему као човеку препустио сав суд, који је Он по природи, као Син, имао од почетка“.²⁰ Према истом аутору, мач оштар са две стране означава „одрицање безбожника, оштрије од сваког двосеклог мача или духовни мач којим се врши обрезање нашег унутрашњег човека“.²¹

¹⁷ J. Prolović, *Die Kirche des Heiligen Andreas an der Treska: Geschichte, Architektur und Malerei einer palaiologenzeitlichen Stiftung des serbischen Prinzen Andreaš*, Wien 1997, 100–104.

¹⁸ M. Tomić Đurić, *To Picture and to Perform. The Image of Eucharistic Liturgy at Markov manastir (I)*, Зорграф 38 (2014) 133; J. Prolović, *Resava (Manasija). Geschichte, Architektur und Malerei einer Stiftung des serbischen Despoten Stefan Lazarević*, Wien 2017, 237–240, Abb. 162.

¹⁹ Ρ. Ετζεόγλου, *Ο ναός της Οδηγητρίας του Βροντοχίου στον Μιστρά. Οι τοιχογραφίες του νάρθηκα και η λειτουργική χρήση του χώρου*. Αθήνα 2013, πίν. 3.

²⁰ Migne, *Patrologia graeca*, Vol. 106, 404A.

²¹ *Исїѡ*, 220С.

Значење надбедреника се исказује и у речима молитве изговаране у тренутку привезивања надбедреника: „Припаши, јуначе, уз бедро своје мач свој, част своју и красоту своју“ (Пс. 44:3).²² Псалмопевац Давид најпре, према црквеном писцу *Јефѿимију Зиѿабену*, овим стихом „Господа приказује као војника“. Војничко оружје Христово су, према њему, „знаци Његове победе над ђаволом“, јер овим речима Давид „призива Христа у борбу са ђаволом како би одневши победу над њим људе ослободио власти ђавола; Давид наоружава Христа по људским законима да би Га показао као страшног, јер војници око бедара везују свој мач“.²³

Свети Атанасије Александријски објашњава да псалмиста овим речима „подстиче Јединородног да војује за нас, ... Он, као Бог, не носи видљиви мач; Он је силан, односно, Он је Господ на војскама, и то Му припада по природи. Он је и прекрасан за оне, који су у стању да познају Његов долазак (Његово оваплоћење) и да разумеју Његову надземљску лепоту. Мач на бедрима носи као претњу неверујућима и противничким (демонским) пуковима. Псалам о неверујућим каже: Ако се не обратите, мач свој наоштриће“ (Пс. 7:13).²⁴

Имајући у виду и тумачење *светиої Максима Исѿоведника*, које стоји у складу са наведеним објашњењем светог Атанасија Александријског, може се рећи да лик Христа на надбедренику патријарха Арсенија симболизује и тајну Христовог оваплоћења, доласка у телу и Његов суд. Објашњавајући, наиме, стих пророка Захарије – *Видех, а ѿо књиѿа леѿаше* (Зах. 5:1) – свети Максим Исповедник у књизи тј. српу (односно мачу у контексту надбедреника) препознаје „Исуса Христа, Сина Јединородног и Логоса, тј. силу Његовог доласка у телу – тајну Његовог оваплоћења“.²⁵ Свети Максим Исповедник у крадљивцу и кривоклетнику из трећег стиха књиге пророка Захарије симболично препознаје Противника, кога срп тј. Христос сатира.²⁶ Лик Христа на надбедренику Арсенија Чарнојевића носи такав смисао и значење. Патријарх Арсеније је приказан на портрету у својству духовног војника – архијереја са надбедреником који означава његов духовни мач – Христа, Реч Божију. Лик Христа на надбедренику Арсенија III Чарнојевића указује да се он борио за проповедање Христове речи и вере, да ју је бранио од јеретика и ширио православље на територији српских земаља, да је био истакнути борац за православље и учитељ речи Христове.

²² Л. Мирковић, *Православна лиѿуриѿка или наука о боѿслужењу ѿ православне исѿочне цркве. Први, ѿишѿи део*, Сремски Карловци 1918, 129.

²³ Migne, *Patrologia graeca*, Vol. 128, 492A–B.

²⁴ Migne, *Patrologia graeca*, Vol. 27, 208D.

²⁵ Migne, *Patrologia graeca*, Vol. 90/1, 648B, 652D, 656D.

²⁶ *Исѿо*, 652A.

Према *свештом Симеону Солунском* новоизабрани епископ добија надбедреник што представља „Христову победу снагом Крста, коју је освојио Својом непорочношћу и чистотом. Нови епископ је такође добио залог Васкрсења од прекрасног Жениха Исуса Христа Бога нашег, те све ово симболише надбедреник који виси о његовом појасу као мач, који осликава крст и васкрс, и јављајући победу над смрћу, што је и смисао нацртаног на надбедренику“.²⁷ Исти црквени писац о надбедренику такође каже: „Неки од најстаријих (првих јереја) тј. ставрофори и неки од архимандрита имају и надбедреник, а то је дар архијерејски као и крст, јер нико осим архијереја не може носити крстове на фелону и на глави и надбедренике. Овим лицима се даје да носе крст на глави и надбедреник при свештеним радњама и што су они први између осталих, јер једни добијају хиротонију судије – најважније црквено служење, други се постављају за пастире душа и за економе, ради чега и носе одличја првог пастира, на ког су дужни да се угледају“.²⁸ На основу овог навода јасно је да нису сва црквена лица имала право ношења надбедреника, као и да је Арсеније Чарнојевић на портрету њиме истакнут и украшен као личност која врши пастирску делатност, као наоружани духовни пастир српске нације.

Да илустровање Христа на надбедренику Арсенија Чарнојевића представља угледање на оновремену литургијску праксу сведочи очувани надбедреник липовског митрополита Данила, из 1563. године који се данас чува у Музеју Српске православне цркве.²⁹ На њему је приказан у центру Христос у стојећем ставу као архијереј у двострукој, ромбоидној мандорли златне светлости која прати облик надбедреника, а са његових страна извезена су четири херувима. Благосиљајући гест Спаситеља подударан је гесту Христа на надбедренику Арсенија Чарнојевића.

Разумевање посебаног вида украса надбедреника Арсенија III употпуњује се освртом на податке из наративних извора везаних за његов живот. Патријарх Арсеније је у младим годинама постао игуман Пећке патријаршије и попео се на престо Светог Саве, поставши старешина српског народа на великом пространству од Коморана у северној Угарској до Солуна на југу.³⁰ Будући наследник светог Саве Српског на трону српских архиепископа он је попут светог Саве био „истинит пастир“,³¹ који „таму

²⁷ Migne, *Patrologia graeca*, Vol. 155, 412B–C.

²⁸ *Истѡ*, 261D, 264A.

²⁹ На основу ауторовог личног увида.

³⁰ Р. Л. Веселиновић, *Народни ѡкреѡи и устѡници. Од ѡпѡраза ѡурске војске код Беча до ѡпада Београда 1683–1688*, у: Р. Самарѡић (ур.), *Истѡрија српског народа III/1*, Београд 1993, 494; Еп. С. Вуковић, *Срѡиски јерарси од девѡтог до двадесѡтог века*, Београд – Подгѡрица – Крагујевац 1996, 28 [Арсеније III (Чрнојевић) паријарх пећки 1672–1706].

³¹ *Рукопис Дечани бр. 45а*, fol. 15r (празнични минеј за децембар, јануар, фебруар и јули, трећа деценија XVI века – 1520/1525; даље у тексту: Дечани 45а).

демона одгони“³², „изабрани и истинит пастир“³³, „добри пастир и учитељ“³⁴. На речено упућује и надбедреник, а особито представа Христа на њему. У Служби Светом Сави се наводи и да је овај свететељ „богонадахнутим речима злосмрадне јереси оборио, и свој народ замирисао“³⁵ као и да је био „стуб и утврђење цркви Христовој коју је непоколебљиву од искушења Лукавог премудро сачувао“³⁶ да је „разорио злодејствија јереси и људе своје научио да служе Тројици Јединосушној и једног Божанства.“³⁷ Христов лик на надбедренику патријарха Чарнојевића указује да је он попут светог Петра Александријског, светог Саве Српског и Стефана Првовенчаног „ратник Свете Тројице“, „победитељ над јересима“³⁸ и „наставник правоверја и учитељ побожности“³⁹ бранитељ хришћанске вере.⁴⁰ Био је патријарх у тешка времена када је православље било изложено двострукој агресиви и притисцима – Римске курије и Бечког двора, који су се на све начине трудили да под видом уније приведу Србе Римској цркви.⁴¹ Нарочито је водио рачуна о православним Србима у Лици, Крбави, Срему и Славонији који су били константна мета римокатоличке цркве која је путем уније покушавала да их приведе под своје црквено окриље милом или под притиском силе.⁴² Борећи се против уније патријарх Чарнојевић је скоро без престанка путовао, боравећи у крајевима у којима је становао српски народ. Он је са необичном личном пожртвованошћу, разборитошћу и прегалаштвом, положио главне основе једној новој самосталној српској православној области, у сасвим новим духовним, културним и политичким приликама, под тешким притисцима и под агресивном католичком, аустроугарском влашћу. Из ових темеља уздигла се ускоро почетком XVIII века, српска Карловачка митрополија, која је брижљиво чувала светосавље и друга национална обележја пастве у страниј средини. Српски народ је Арсенија Чарнојевића поштовао и називао „великим оцем и богомољцем,“ „општим оцем и учитељем,“ „добрим пастиром,“ што стоји у складу са горе наведеним цитатима.⁴³

³² Дечани бр. 45а, fol. 15r.

³³ Дечани 45а, fol. 16r.

³⁴ *Истио*, fol. 18v.

³⁵ *Истио*, fol. 15r.

³⁶ *Истио*, fol. 20v.

³⁷ *Истио*, fol. 20v.

³⁸ *Истио*, fol. 19v.

³⁹ *Истио*, fol. 20r.

⁴⁰ М. Костић, *Десјош Георгије II Бранковић*, Београд 2014, 53.

⁴¹ Ј. Радоњић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1951, 392; Вуковић, *Српски јерарси*, 28; Р. Л. Веселиновић, *Срби у Великом рајху 1683–1699*, у: Р. Самарцић (ур.), *Историја српског народа III/1*, Београд 1993, 491–564; Костић, *Десјош Георгије II Бранковић*, 51.

⁴² Вуковић, *Српски јерарси*, 28.

⁴³ Р. Грујић, *Патријарх Арсеније III Чарнојевић*, Календар „Црква“, Сремски Карловци 1941, 88; Вуковић, *Српски јерарси*, 32.

Закључак

Сликара Јова Василијевића, пореклом из Кијева, одликује осећај за детаљ, као и изразита „декоративност“ испољена у начину украшавања архијерејских одора и инсигнија патријарха Арсенија Чарнојевића. Она свој пуни одраз добија у сликању надбедреника, који је украшен Христовим ликом.

Када је реч о утицајима уметничких традиција у приказивању лика Арсенија III Чарнојевића, треба рећи да је илустровање надбедреника искључива одлика источнохришћанске, византијске, а тиме и српске традиције. Његова појава, украс и смисао имају колико симболичну, толико и практичну функцију. Они су одраз теолошке учености и учености наручикоца, а такође и репрезентативности, раскошности и, што је важно, традиције. Ако је судити по очуваним примерима надбедреника, овој инсигнији се не би смело одузети и својство одражавања оновремене литургијске праксе. Важност представе Христа на надбедренику Арсенија III Чарнојевића и њена особеност посебно долазе до изражаја када се има у виду историјска улога овог архијереја и сеоба читаве српске етнице на нове просторе у којима је прихваћен нови западноевропски, барокни израз у уметности. Анализа значења надбедреника као архијерејске инсигније је од нарочите важности за сагледавање симбиозе и преклапања двеју традиција у уметности новог доба: примљеног нововековног барокног духа времена и система вредности, с једне, и неговања средњовековне, православне традиције, с друге стране. Таквој пракси илустровање украшеног надбедреника, уз мотив два стуба у позадини сцене, служи као речити пример.⁴⁴

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

- *Рукопис Дечани бр. 45а* – Празнични минеј за децембар, јануар, фебруар и јули, трећа деценија XVI века – 1520/1525.
- J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Series graeca, Vol. 27.*
- J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Series graeca, Vol. 90/1.*
- J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Series graeca, Vol. 106.*
- J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Series graeca, Vol. 128.*
- J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Series graeca, Vol. 138.*

⁴⁴ Порекло илустрација: 1) К. Васић, *Портрети српских архијереја у Карловачкој митрополији (1690–1790)*, Београд 2013, сл. 2; 2) К. Вуковић, *Српска Црквеноуметничка збирка Сенјандреја*, Сентандреја 2014. 3) Анђела Гавриловић (2019).

Литература:

- К. Васић, *Портиреџи српских архијереја у Карловачкој митрополији (1690–1790)*, Београд 2013.
- Р. Л. Веселиновић, *Народни њокреџи и усџанци. Од њораза џурске војске код Беча до њада Београда 1683–1688*, у: Р. Самарџић (ур.), *Историја српског народа III/1*, Београд 1993, 491–508.
- Р. Л. Веселиновић, *Срди у Великом раџу 1683 –1699*, у: Р. Самарџић (ур.), *Историја српског народа III/1*, Београд 1993, 491–564.
- Еп. С. Вуковић, *Српски јерарси од деветџој до двадесетџој века*, Београд – Подгорица – Крагујевац, 1996.
- Р. Грујић, *Паџријарх Арсеније III Чарнојевић*, Календар „Црква“, Сремски Карловци 1941.
- Д. Давидов, *Српска џрафика XVIII века*, Нови Сад 1978.
- Р. Етџеόυλου, *Ο ναός της Οδηγητρίας του Βροντοχίου στον Μιστρά. Οι τοιχογραφίες του νάρθηκα και η λειτουργική χρήση του χώρου*. Αθήνα 2013.
- М. Костић, *Десџоџ Георџије II Бранковић*, Београд 2014.
- А. Костић Ђекић, *Портиреџ њаџријарха Арсенија III Чарнојевића*, у: М. Марковић, Д. Војводић (ур.), *Српско уметњичко наслеђе на Косову и Меџохију. Идентџиџетџи, значај, уџроженосџи*, Београд 2017, 454–455.
- О. Микић, *Портиреџи Срда XVIII века*, Нови Сад 2003.
- Л. Мирковић, *Православна лиџурџика или наука о доџслужењу џравославне исџочне цркве. Први, оџиџи гео*, Сремски Карловци 1918, 129
- J. Prolović, *Die Kirche des Heiligen Andreas an der Treska: Geschichte, Architektur und Malerei einer palaiologenzeitlichen Stiftung des serbischen Prinzen Andreaš*, Wien 1997.
- J. Prolović, *Resava (Manasija). Geschichte, Architektur und Malerei einer Stiftung des serbischen Despoten Stefan Lazarević*, Wien 2017
- J. Радоџић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1951,
- E. Rosenthal, *Non plus Ultra, and the Columnar Device of Emperor Charles V*, *Journal of Warburg and Courtauld Institutes* 34 (1971) 202–228.
- М. Тимотијевић, *Портиреџи архијереја у новијој српској уметњосџи*, у: Д. Медаковић (ур.), *Западноевропски барок и византијски свет*, Београд 1991, 160–164.
- М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарсџиво*, Нови Сад 1996.
- М. Томић Ђурић, *To Picture and to Perform. The Image of Eucharistic Liturgy at Markov manastir (I)*, *Зограф* 38 (2014) 123–141.
- В. Симић, *За џубав оџаџдине. Паџриоџије и њаџриоџизам у српској кулџури XVIII века у Хабзбуршкој монархији*, Нови Сад 2012.
- Б. Тодић, *Јов Василијевић у Карловцима 1743–1744*, *Зборник Народног музеја* 18/2 (2007) 179–201.
- Б. Тодић, *Српски сликари од XIV до XVIII века, I*, Петроварадин – Нови Сад 2013.